

Indogermaanlus, soomeugrilus ja keelerelativism:

Friedrich Nietzschest Uku Masinguni ja kaugemale

Jaanus Sooväli*

Marju Lepajõe

I

Lingvistiline relativism või maakeelsemalt keelerelativism või keeleline relatiivsus, mida tuntakse ka Sapir-Whorfi hüpoteesina, väidab, et keele struktuur (ja sõnavara) ühel või teisel viisil, suuremal või vähemal määral mõjutab selle kõnelejate mõtlemist ja maailmamõistmist, millest omakorda järgneb, et erinevad keeled tingivad, implitseerivad, toovad endaga kaasa erisuguseid maailmakäsitusi. Mida sarnasemad on keeled, seda suuremad on ka sarnasused nende keelte kõnelejate mõtlemises ja maailmamõistmises, mida erinevamad on keeled, seda suuremad on maailma- ja enesetõlgenduslikud erinevused.¹

Lingvistiline relativism põrkab selgelt vastu (loodus)teaduse universaalsuse ideaali, mille nii eelduseks kui ka ideaaliks on ühe tõese maailmamõistmise olemasolu, mis kehtib igal ajahetkel kõikide keelkondade ja kõikide kultuuride jaoks. Kõikvõimalikud keelelis-kultuurilised erinevused on teisejärgulised ja tähtsusetud, sest tõde on üks ja tee temani suundub läbi teaduse. Seejuures tasuks küll silmas pidada, et teadus, nii nagu me teda täna tunneme ja teame, on *suuresti* sündinud indoeuroopa keeltes, see on õhtumaade ja indoeuroopa keelte teadus. Kõige pealiskaudsemalt ilmneb see kas või erinevate teaduste terminoloogias, millest märkimisväärselt suur osa ulatub tagasi kreeka ja ladina keeleni. Kas see tähendab omakorda, et teaduse universaalsuse ideaal pole oma olemuselt midagi muud kui ühe, indoeuroopa keeltele põhineva maailmakäsituse absoluutse võimu taotlus ja läbisurumine teiste, teistel keeltele põhinevate maailmakäsituste arvelt? Vaevalt saab sellele küsimusele vastata lihtsalt „ei“ või „jah“. Selge on aga see, et teaduse universaalsuse eeldus ja ideaal juurdub juba vanakreeka filosoofias, ja eelkõige muidugi Platoni ja Aristotelese vastavates tõekäsitustes.

Nii kaugel ajal tagasi pole käesoleval juhul siiski tarvis minna, piisab, kui mõelda valgustusaja universalismile, mille kõige silmapaistvamaks esindajaks on Immanuel Kanti filosoofia. Nii Kant kui ka teised valgustusaegsed mõtlejad opereerivad teatava universaalse inimõistusega, mis – eeldusel muidugi, et see ei ole rikkis ja on korralikult „valgustatud“ – jõuab alati samade printsiipide ja tõdedeni, olenemata sellest, kas seda kasutab näiteks indoeurooplane või indiaanlane. Sellel mõtteviisil võivad olla küllaltki otsesed ja „praktilised“ tagajärjed: kui peaks juhtuma, et põlisameeriklane eurooplasega ei nõustu, tuleb esimest nähtavasti valgustada või siis kinnitada, et ta mõistus on rikkis, ei tööta hästi. Muidugi ei saa välistada võimalust, et nii see ongi.

Mõistuse universaalsuse idee aluseks on mõte, et mõtlemine ja keel on kaks fundamentaalselt erinevat nähtust: mõtlemine eelneb keelele ja on sellest olemuslikult sõltumatu.² Keelt on tarvis

* Jaanus Sooväli (1982), PhD, Eesti mõtteleo teadur; Tartu Ülikool, Filosoofia osakond, Ülikooli 18, Tartu 50090, jaanus.soovali@ut.ee

¹ Vt. C. Everett. *Linguistic Relativity. Evidence Across Languages and Cognitive Domains*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2013, lk. 1–37.

² W. Beek. *Linguistic Relativism: Variants and Misconceptions*. MS., University of Amsterdam. <https://staff.fnwi.uva.nl/b.bredeweg/pdf/BSc/20052006/Beek.pdf>, 2006, lk. 6. (Vaadatud 2. novembril 2019.)

üksnes selleks, et mõtteid jagada ja kommunikeerida; keel on otsekuu kest, mille mõte peab endale mõnikord ümber võtma, et ajas ja ruumis liikuda ja teiste inimesteni jõuda. Keelevaheliste erinevuste olemasolu (kuid ega valgustusaege sed mõtlejad süvatasandi erinevusi eriti märganudki, võrdlevat keeleteadust polnud veel sündinud) on selles seoses täiesti teisejärguline, mõistus ja mõtlemine on igal pool üks. Pealegi leidis mõistuse universaalsuse idee vastupeegelduse ja teatava õigustuse grammatika universaalsuse teesis (mille aluseks on omakorda muudugi mõistuse universaalsuse tees), mis on jõuliselt esitatud Lancelot' ja Arnauld' kogu uusaja vältel väga populaarses Port Royali grammatikas.³ On seega ilmne, et lingvistiline relativism – ja võib-olla ka võrdlev keeleteadus, igal juhul sünnivad nad umbes samal ajal ja käskäes – poleks saanud tekkida enne mõistuse universaalsuse idee haarde lõdvenemist. See lõdvenemine sünnib küllaltki radikaalsel moel Johann Gottfried Herderi filosoofias, mis teeb mõtlemise olemuslikult keelest sõltuvaks.⁴ Keeli on palju ning, nagu aegamisi selgus, kaunis erinevaid; kui on nii, et mõtlemine ning keel kuuluvad intiimselt kokku (kuid ei pruugi siiski olla üks ja seesama), peab eksisteerima ka mitmesuguseid intellektuaalseid kogukondi, mida ei saa kõiki mõõta ühe universaalse mõistuse mõõdupuuga.⁵ Ja siit juba avanebki võimalus – teiste heade ja halbade asjade kõrval – lingvistilise relativismi sünniks. Wilhelm von Humboldt, Herderi mõtteliini jätkaja ja üks võrdleva keeleteaduse rajajaid, sõnastab selle oma lühikeses essees „Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung“ („Võrdlevast keeleteadusest silmas pidades keelearengu erinevaid epohhe“) nõnda:

„Mõtte ja sõna vastastikuse sõltuvuse tõsiasiast ilmneb selgesti, et keeled ei ole tegelikult vahendid juba tunnetatud tõe esitamiseks, vaid palju enam varem tunnetamata tõe avastamiseks. Nende erinevus ei ole märkide ja häälikute erinevus, vaid maailmavaadete endi erinevus. Selles lasub kogu keelte uurimuse põhjus ja viimne eesmärk.“⁶

II

Kuid 19. sajandi Saksamaal leidis veel teisi keeleteadlasi, kes väljendasid sarnaseid mõtteid ja arendasid oma töödes Humboldti vaateid edasi, näiteks Heymann Steinthal ja Friedrich Max Müller. Pole täpselt teada, kui palju Friedrich Nietzsche Humboldti enda töid oli lugenud, kuid mõne Steinthali ja Mülleri tööga oli ta kahtlemata põhjalikult tutvunud.⁷ Igal juhul hakkab ta keele ja mõtlemise keerulise vahekorra üle juurdlema õige varakult, juba 1869. aastal oma loengute „Vorlesungen über Lateinische Grammatik“ („Loengud ladina keele grammatikast“) proloogis „Vom Ursprung der Sprache“ („Keele algupärast“) väidab ta, et keel paratamatult mõjutab mõtlemist ja filosoofiat, mida selles keeles väljendatakse. Mingi kindla keele grammatika loob soodsa pinnase teatud tüüpi filosoofiliste ja religioossete süsteemide arenguks. Näiteks grammatiline subjekt ja predikaat olevat mänginud saatuslikku rolli õhtumaade filosoofias, olles aluseks substantsi ja aktsidensi filosoofilistele kategooriatele. Nietzsche kirjutab: „Sügavaimad filosoofilised tunnetused on juba keele poolt ette valmistatud. [– – –] Mõeldagu subjektile ja objektile; otsustuse mõiste on abstraheritud grammatilisest lausest. Subjektist ja predikaadist tekkisid substantsi ja aktsidensi kategooriad.“⁸

Nietzsche ei hüljanud seda vaadet põhimõtteliselt mitte kunagi⁹ – ta pöördub selle juurde ikka ja jälle tagasi ning lihvim seda korduvalt oma hilisemates kirjutistes. Järelejäanud märkmetes

³ Vt. M. Tsiapera, G. Wheeler. *The Port-Royal Grammar: Sources and Influences*. Münster: Nodus, 1993.

⁴ Vt. J. G. Herder. *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*. Stuttgart: Reclam, 2002.

⁵ Vt. W. Beek. *Linguistic Relativism*.

⁶ W. Humboldt. *Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung*. – A. Leitzmann (hrsg.). *Wilhelm von Humboldts Gesammelte Schriften*. Bd. 4. Berlin: Behr, 1905, lk. 27. – Humboldti mõtlemine ei ole siiski päris koherentne, lähtudes väga mitmetest mõjuallikatest. Uurijad ei ole üksmeelel, kas ta kaldus rohkem kantiliku universaalsuse või keelerelativismi poole, vt. L. R. Brown. *Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity*. The Hague, Paris: Mouton, 1967.

⁷ B. Zavatta. *Nietzsche and Linguistics*. – H. Heit, L. Heller (eds.). *Handbuch Nietzsche und die Wissenschaften*. Natur-, geistes-, und sozialwissenschaftliche Kontexte. Berlin, Boston: De Gruyter, 2014, lk. 268–273.

⁸ F. Nietzsche. *Vorlesungsaufzeichnungen SS 1869 – WS 1869–1870*. – G. Colli, M. Montinari (hrsg.). *Kritische Gesamtausgabe*. Abt. 4, Bd. 1. Berlin, New York: De Gruyter, 1992, lk. 185.

⁹ Vrd. B. Zavatta. *Nietzsche and Linguistics*.

(*Nachlass*'is) tegeleb ta sageli grammatika probleemiga ja arutleb, kuidas ja mil määral see on determineerinud õhtumaade filosoofiat. Sama kehtib tema 1880. aastatel avaldatud teoste kohta. Näiteks raamatus „Die Fröhliche Wissenschaft“ („Rõõmus teadus“) aforismis 354 nimetab ta grammatikat „rahvametafüüsikaks“ (*Volks-Metaphysik*), mis on ära määranud õhtumaa filosoofia tunnetusteooria, ja täpsemalt loonud subjekti ja objekti filosoofilise – eelkõige tunnetusteoreetilise *à la* Descartes – vastanduse.¹⁰ Kuid just teoses „Sealpool head ja kurja: tulevikufilosoofia eelmäng“ („Jenseits von Gut und Böse: Vorspiel einer Philosophie der Zukunft“) viitab ta grammatika probleemile võib-olla kõige sagedamini ning seal leidub ka tema lingvistilise relativismi tõenäoliselt parim väljendus. Aforismis 20 kirjutab ta nõnda:

„Kogu india, kreeka, saksa filosoferimise imeline perekonnasarnasus seletub küllalt lihtsalt. Just seal, kus on olemas keelesugulus, ei ole üldse võimalik vältida, et tänu ühisele grammatikafilosoofiale – see tähendab tänu samade grammatiliste funktsioonide teadvustamatule valitsusele ja juhtimisele – on algusest peale kõik ette valmistatud filosoofiliste süsteemide samasuguseks arenguks ja järgukorraks, niisamuti kui mingiteks teisteks maailmatõlgitsuse võimalusteks näib tee olevat tõkestatud. Uurali-altai keelkonna (milles subjekti mõiste on kõige vähem arenenud) filosoofid vaatavad suure tõenäosusega „maailma sisse“ teisiti ja on kohatavad teistel mõteteedel kui moslemid või indogermaanlased: teatavate grammatiliste funktsioonide lummus on lõpuks füsioloogiliste väärtusotustuste ja rassitingimuste lummus. – Niipalju Locke'i pinnapealsuse tagasitõrjumiseks ideede päritolu kohta.“¹¹

Niisiis, uurali-altai keelkonna filosoofid vaatavad „suure tõenäosusega“ maailma sisse teisiti ja on kohatavad teistel mõteteedel kui indogermaanlased või moslemid.¹² Uurali-altai keelkonna hüpotees, mis ühendab üheks keelkonnaks altai (eelkõige turgi, mongoli, tunguusi) ja uurali (soome-ugri, samojeedi) keeled, oli 19. sajandil laialt levinud ja keeleteadlased arutasid selle üle kuni 20. sajandi keskpaigani, misjärel see suuresti kehtetuks tunnistati ja hüljati. Kuid euraasia ülikeelkonna kontekstis käib geneetiliste seoste otsimine nende keelkondade vahel edasi.¹³ Igal juhul on keeleteadlased endiselt üksmeelel uurali keelte keelkonna olemasolus, millesse soome-ugri keelena kuulub ka eesti keel, nii et Nietzsche mõtet võib otseselt vaadelda eesti keele kohta käivana. Nagu tsitaadist ilmneb, olla teatud grammatiliste funktsioonide lummus lõpuks füsioloogia ja rassitingimuste lummus, mis tähendab nähtavasti seda, et rassitingimused (Nietzsche järgi on nendeks eksistentsi üldised tingimused, nt. kliima, toidu kättesaadavus *etc.*) ja füsioloogia (mis on muu hulgas samuti määratletud eksistentsi üldiste tingimuste poolt) mõjutavad keele grammatilisi funktsioone.¹⁴ Tsitaadi lõpus on ka viide John Locke'ile. Locke uskus empiristina, et me oleme sündinud puhta lehena, *tabula rasa*'na, ning omandame teadmised maailma kohta meelte kaudu. Nietzsche vaate kohaselt on aga meie ideed võrdlemisi suures osas määratletud keele grammatika, kultuuri, rassitingimuste ja veel mitmete teiste faktorite poolt. Kuid jättes Locke'i ja rassitingimused praegusel juhul kõrvale, siis millised võiks ikkagi olla indoeuroopa ja soomeugri keelkondade maailmavaadete ja filosoofiate erinevused? Vaatlen järgnevalt, mis Nietzsche käsituses täpsemalt iseloomustab indoeuroopalikku maailmamõistmist või „keeletõelust“ ning kõrvutan seda seejärel Uku Masingu kui *soomeugrilase* nii indoeuroopa kui soomeugri keeletõeluste kirjeldusega.

¹⁰ F. Nietzsche. Die fröhliche Wissenschaft. – G. Colli, M. Montinari (hrsg.). Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden. Bd. 3. Berlin, New York: De Gruyter, 1999, lk. 593.

¹¹ F. Nietzsche. Sealpool head ja kurja. J. Sooväli (tlk.). Tartu: Ilmamaa, 2017, lk. 31.

¹² Sellele Nietzsche mõttele viitab ka Jaan Kaplinski oma essees „Eesti filosoofia“ (Akadeemia 1995, nr. 9, lk. 1868–1877), kutsudes üles uurima, mis võiks ikkagi olla soomeugrilik ja eestilik filosoofia, kuid selle väljatöötamiseni ta siiski ei jõua. Seda Kaplinski esseed kommenteerib ja kritiseerib omakorda Urmas Sutrop artiklis „Nietzsche, Kaplinski ja Eesti filosoofia“ (Akadeemia 1996, nr. 6, lk. 1146–1163), analüüsides samuti sedasama Nietzsche öeldut, kuid tõlgendades seda mõneti vääralt. Üllatav on aga see, et kumbki neist ei vaatle selles seoses Uku Masingut (Sutrop küll korra tsiteerib teda, kuid õigupoolest ei vaatle), kes on üks väheseid *soomeugrilasest* keelerelativiste.

¹³ Vt. C. J. Becker. A Modern Theory of Language Evolution. New York, Lincoln, Shanghai: iUniverse, 2004, lk. 320.

¹⁴ J. Sooväli. „Siinpool „Sealpool head ja kurja““. – F. Nietzsche. Sealpool head ja kurja, lk. 249–279.

Nietzsche toob esile mitmed (mõtlemise) piirangud, mis otsesemalt või kaudsemalt lähtuvad indoeuroopa keelte grammatikast. Esitatud tsitaadis mainis ta grammatilist subjekti, mis uurali-altai keeltes ei mängivat nii keskset rolli kui indoeuroopa keeltes, ja tema nägemuses ongi see subjekti keskne positsioon indoeuroopa keeltes aluseks tervele hulgalte ohtumaa filosoofia ummikutele ja tipukutele, mis lõpuks päädivad üldises nihilismis.

Niisiis esiteks, subjekti ja objekti terav grammatiline vastandus on Nietzsche järgi (ühaks) aluseks kogu lääne filosoofia tunnetusteooriale (*Erkenntnistheorie, theory of knowledge*), nimelt probleemile, kuidas subjekt, mis olemuse poolest olla iseendasse sulgunud, saab üldse teada, tunnetada objekti kui temast midagi olemuslikult erinevat. Teisisõnu, Nietzsche näeb subjekti grammatilist ülerõhutust ühe olulise põhjusena, miks inimsubjekti nähti objektile – maailmale – vastandatuna ja sellest fundamentaalselt erinevana. „Röömsast teadusest“, nagu juba osutatud, võib näiteks lugeda: „Nagu võib arvata, ei huvita mind siin subjekti ja objekti vastandus: selle eristuse jätan ma tunnetusteoreetikutele, kes on jäänud kinni grammatika (rahva-metafüüsika) püünistesse.“¹⁵ Teiseks, grammatiline subjekt on seotud kogu kartesiaanliku teadusfilosoofia tekkimisega, ettekujutusega, et on olemas mingi täielikult eneseteadlik, eneseidentne subjekt kui vahetu kindluse asupaik, mis on oma tegude ja mõtete esimene ja suveräänne põhjus: „Seni on metafüüsikuid orjastanud usk keelelisse subjekti, objekti [– – –]. Alles mõtlemine loob mina, aga seni arvati rahvalikult, et „mina mõtlen“-is leidub midagi vahetut kindlat [– – –].“¹⁶ Ka siin võib märgata inimsubjekti lahutandust kõigest teda ümbritsevast, subjekti ja objekti terav vastandus on taas kord seatud. Kolmandaks, Nietzsche teeb grammatilise subjekti (kaas)vastutavaks selle eest, et kogu reaalsust on mõistetud substantsi ja aktsidentsi, olemise ja näivuse, fenomenaaalsuse ja substantsiaalsuse terminites. Subjekti-objekti grammatiline struktuur võrgutas filosoofe sedastama fenomenide taga peituvat kausaalset agent- tegijat, luues niiviisi substantside muutumatu metafüüsikalise maailma ja nende efektide muutuva fenomenaaalse maailma.¹⁷ Selle kohta toob Nietzsche näiteks välgulöömise: „Kui ma ütlen, „väik lööb“, nii olen ma sedastanud välkumise kord teona ja teisel korral subjektina: niisiis toimumisele pookinud külge olemise, mis ei ole toimumisega üks [– – –].“¹⁸ Ühes oma viimastest teostest „Götzen-Dämmerung“ („Ebajumalate hämarik“) lisab ta üsna samas vaimus: „See [keel] näeb kõikjal tegijaid ja tegusid: see usub, et tahtel on kausaalne mõjujõud: see usub „minasse“, minasse kui olemisse, minasse kui substantsi, ja ta projitseerib selle usu mina-substantsi kõigile asjadele – nii loob ta üldse „asja“ mõiste... Olemine kujutletakse kõigesse – tõugatakse kõige alla – kui põhjus; „olemise“ mõiste ongi tuletatud „mina“ mõistest...“¹⁹

Kõik need nimetatud ja omavahel seotud hädad on seotud grammatilise subjekti ületähtsustamisega indoeuroopa keeltes. Aga ka indoeuroopa keelte nimisõnadel, nimisõnade loomisel, paistab olevat olnud laastav mõju ohtumaade filosoofiale. Niisiis neljandaks, nimisõnad falsifitseerivad Nietzsche sõnul reaalsust, muutes samaks selle, mis tegelikult ei ole sama. Nad on abstraksioonid, mis loovad mulje stabiilsest, staatilisest ja süstemaatilise maailmast, kus asjad ja fenomenid on selged kontuurid ja nurgad ning nad on üksteisest selgelt eristatud, sageli üksteisele vastandatud. Nimisõnad aitavad meil isoleerida individuaalseid objekte kogemuse voolust.²⁰ Väikses noorpõlvkirjutises „Töest ja valest moraaliläilises mõttes“ („Über Wahrheit und Lüge im aussermoralischen Sinne“) toob ta näiteks sõna „puuleht“. See tuleneb mitte-sama (s. t. miljonite erinevate puulehtede) samastamisest ja lõpuks „tekitab mõtte, et looduses võib leiduda midagi,

¹⁵ F. Nietzsche. Die fröhliche Wissenschaft. – G. Colli, M. Montinari (hrsg.). Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden. Bd. 3. Berlin, New York: De Gruyter, 1999, lk. 593.

¹⁶ F. Nietzsche. NL 1884–1885, 35 [35]. – G. Colli, M. Montinari (hrsg.). Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden. Bd. 11. Berlin, New York: De Gruyter, 1999, lk. 526.

¹⁷ Vt. B. Zavatta. Nietzsche and Linguistics, lk. 270.

¹⁸ F. Nietzsche. NL 1885–1886, 2 [84], lk. 104. – Vt. selle kohta lähemalt teost „Moraali genealoogiast“: „Mingi kogus jõudu on sama suur kogus tungi, tahet, toimimist – õigupoolest ei olegi see midagi muud kui see tunglemine, tahtmine, toimimine ise, ja ainult keelelise eksituse tõttu [– – –], mis mõistab igasugust toimimist (väärsti) toimijast, „subjektist“ tingituna, ei saa see teisiti paista. Nimelt samamoodi, nagu rahvas lahutab välgu selle sähvimisest ning võtab sähvimist välguks nimetatava subjekti tegevusena, toimimisena, lahutab rahvalik moraal ka tugevuse selle avaldustest, nagu tugeva taga oleks indiferentne substraat, millel on vaba voli tugevust avaldada või mitte.“ (F. Nietzsche. Moraali genealoogiast. A. Luure (tlk.). Tallinn: Varrak, 2015, lk. 45.)

¹⁹ F. Nietzsche. Götzen-Dämmerung. – G. Colli, M. Montinari (hrsg.). Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden. Bd. 6. Berlin, New York: De Gruyter, 1999, lk. 77.

²⁰ B. Zavatta. Nietzsche and Linguistics, lk. 274.

mis on „puuleht“ – mingi algne vorm, mille järgi kõik puulehed on kootud, visandatud, kopeeritud, värvitud, kähardatud ja maalitud, aga oskamatute käte poolt, nii et ükski koopia ei juhtunud olema originaalse vormi korrektne, usaldusväärne, truu pilt“.²¹ Nietzsche sõnul on just see üks Platoni ideede kui lääne filosoofia võib-olla kõige mõjuvõimsama teooria allikaid, mis toob endaga uuesti kaasa tõelise ja nähtava maailma saatusliku eristuse. Kuid mis mõttes on see ikkagi omane ainult indoeuroopa keeltele? Kas mitte kõikidest keeltest, niivõrd kui seal esineb nimisõnu, ei tuleneks seesugune platonlik mõtlemine? Selles seoses võiks näiteks eristada, nagu mõnikord ongi tehtud, universaalset ja spetsiifilist keelerelativismi:²² keele grammatika küll mõjutab mõtlemist, kuid kuna mingid grammatilised kategooriad on suhteliselt universaalsed, siis on ka mõju, mida erinevad keeled avaldavad, suhteliselt sarnane ja universaalne. Ent nii nagu grammatilise subjekti puhul kõneles Nietzsche selle suuremast või väiksemast arenguastmest (mitte selle puudumisest või kohalolust), nõnda võib ka mõelda, et indoeuroopa keeltes on nimisõnad kuidagi kesksed, mingites teistes keeltes, näiteks soome-ugri omades, pigem teisejärgulised või teise funktsiooniga ega soodustaks Platoni ideede teooria tekkimist. Just seda, nagu allpool ilmneb, püüabki Uku Masing oma traktaadis demonstreerida.

Ja viiendaks ja üldisemalt, nagu eeltoodud punktides selgelt heiestub, põhjustavad indoeuroopa keeled mõtlemist vastandite kaudu. Olgu see subjekt ja objekt, substantis ja aktsidents, tõeline maailm ja näiv maailm, tõde ja vale, hea ja kuri, mees ja naine – lääne filosoofia koos moraali ja religiooniga, nagu Nietzsche korduvalt välja toob, põhineb suure osas antiteetilisel mõtlemisel ja binaarsetel opositsioonidel. Ja mõnede kõige fundamentaalsemate opositsioonide põhjused peituvad indoeuroopa keelte iseärasustes, olgu selleks nimisõnade-keskus ja substantisistumine või subjekti mõiste ülerõhutatus. Võib niisiis öelda, et indoeuroopa keeltest tuleneb Nietzsche järgi üldine vastanditel põhinev mõtlemine.

Lühidalt kokku võttes on need punktid järgmised: mõtlemine vastandite kaudu, olemise jagamine subjektideks ja objektideks, reaalsuse analüüsimine selle kõige algsemateks konstitutiivseteks elementideks, substantsideks, maailma nägemine millegi staatilise ja stabiilsena, kõnelemine vahetutest kindlustest, eneseidentsetest subjektidest, absoluutsest tõest, absoluutsetest voorustest, heast ja kurjast *etc.*, lühidalt: kogu vastandite essentsialistlik väärtushierarhia juurdub Nietzsche väitel vähemalt osaliselt indoeuroopa keelte grammatilises struktuuris. Vähemalt osaliselt, see tähendab, et õhtumaise metafüüsika (ja mis tahes teiste nähtuste) teke on tema käsituses multikausaalne. Ta ei otsi nähtuste ühte ja ainsat põhjust.

Otsides väljapääsu seesugusest maailmatõlgenduse viisist, s. t. õhtumaisest metafüüsikast, osutab Nietzsche näiteks juba oma võrdlemisi varases teoses „Menschliches, Allzumenschliches“ („Nimlik, liiginimlik“) ja hiljem teoses „Sealpool head ja kurja“ 2. aforismis, et võib-olla polegi olemas vastandeid: „Võib nimelt esiteks kahelda, kas vastandusi üldse eksisteerib, ja teiseks, kas need rahvalikud väärtushinnangud ja väärtusvastandused, millele metafüüsikud on vajutanud oma pitseri, pole võib-olla mitte ainult pealispinna-hinnangud, ainult esialgsed perspektiivid [– – –], otsekui konnaperspektiivid, kui laenata väljendit, mis on hästi tuntud maalikunstnikele?“²³ Ta demonstreerib korduvalt, et meil pole mingit alust mõelda maailmast absoluutsete tõdede ja absoluutsete valede, vahetute kindluste, subjekti ja objekti, mis tahes „absoluutsuse“ terminites; me saame rääkida ainult kindluse erinevatest määradest, tõe ja vale, hea ja kurja astmetest ja kontekstuaalsusest, erinevate fenomenide keerukusest, nüanssist ja mobiilsusest, vastandeks peetu sulandumisest ning põimumisest. Günther Abeli järgi asendab Nietzsche maailma tõlgendades traditsioonilise „asja-mudeli“ protsessi- või toimumise-mudeliga, mis ei mõista „asju“ olemise fundamentaalsete elementidena, vaid keskendub protsessidele, sündmustele, üleminekutele ning saamisele. Ta pakkuvat välja teatava adualistliku ontoloogia, mille abil püüab väljuda õhtumaa metafüüsilisest mõtlemisest.²⁴ Sellega võib üldjoontes nõustuda, kuid ma hoiduks nimetamast Nietzsche mõtlemist endiselt ontoloogiaks.

²¹ F. Nietzsche. Über Wahrheit und Lüge im aussermoralischen Sinne. – G. Colli, M. Montinari (hrsg.). Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden. Bd. 1. Berlin, New York: De Gruyter, 1999, lk. 880. – Vrd. F. Nietzsche. Tõest ja vales moraali välises mõttes. Akadeemia 2007, nr. 11, lk. 2447.

²² B. Zavatta. Nietzsche and Linguistics.

²³ F. Nietzsche. Sealpool head ja kurja: tuleviku filosoofia eelmäng, lk. 3.

²⁴ G. Abel. Bewusstseins – Sprache – Natur. Nietzsche's Philosophie des Geistes. – Nietzsche-Studien, kd. 30, 2001, lk. 11.

III

Pöördugem nüüd Uku Masingu juurde. Esmalt, kuivõrd oli Masing Nietzsche mõtlemisega tuttav? Töenäoliselt võrdlemisi pealiskaudselt. Muidugi oli ta sellest mõndagi kuulnud, kuid see, mida ta kuulis, ei saanud talle meeldida. Sest enne Teist maailmasõda tarvitseti taandada Nietzsche filosoofia „võimutahte“ ja „üliinimese“ mõistetele, mistõttu Masingu jaoks pidi see suures osas esindama indogermaani ekspansionistliku mõtlemise äärmuslikku vormi, nii nagu seda tegid Martin Heidegger ja mitmed teised, eelkõige saksa mõtlejad. Kuid paistab siiski, et mitte ainult. Traktaadis „Keelest ja meelest“, millest tuleb kohe pikemalt juttu ja milles leidub Masingu küpsem soomeugriluse ja indoeuroopluse käsitus, seejuures varasemaist käsitust kohati erinev,²⁵ ei viita ta kordagi Nietzschele (ka oma teistes teostes ei viita ta Nietzschele peaaegu üldse), kuid kasutab positiivses võtmes, originaalkeelsena ja nietzschelikus tähenduses väljendit „jenseits von Gut und Böse“ (vt. allpool), mis on just selle Nietzsche teose pealkirjaks, millest pärineb ülaltoodud tsitaat uurali-altai keelkondade teistsuguse maailmamõistmise kohta. Võib seega suhtelise kindlusega oletada, et Masing oli selle kirjakohaga tuttav, kuid midagi päris tõsikindlat siin siiski pole.

Igal juhul on ka Masing lingvistilise relativismi esindaja ja siinses kontekstis pole ehk tähtsusetu, et ta on selle *soomeugrilasest* esindaja. Teoses „Keelest ja meelest“ nimetab ta korduvalt Humboldt-It ja tsiteerib võrdlemisi tunnustavalt Sapiri, Whorfi jt. (Nietzschet, nagu öeldud, ta ei nimeta), kuid väidab, et jõudis lingvistilise relativismini – ise kasutab ta kohati nimetusi metalingvistika ja etnolingvistika – neist sõltumata 1928/29. aastal tänu semi keelte tundmaõppimisele. Eesti keel olla sajandite vältel sedavõrd indogermaanistatud, et eestlanegi suutvat märgata erinevusi indogermaani keeletõelusest alles siis, „kui midagi teistsugust on avanud ta silmad ja mõtlemise“.²⁶ Kui silmad kord avatud, olla erinevused küll täiesti taandamatud. Alguses pidanud ta seda natsionalistlikuks jonniks germaanistamise vastu, kuid põhjalikum tutvus teiste soome-ugri, indiaani ja austroaasia keeltega kustutanud viimaks sellegi hirmu. Oma mahukas essees püüab Masing esmalt kummutada mitmeid argumente, mida lingvistilise relativismi vastu on esitatud, ning kirjeldab seejärel suhteliselt detailselt (kuigi ta enda sõnul üldiselt ja puudulikult) indoeuroopa ja soomeugri keeletõeluste erinevusi, seostades need spetsiifiliste nüanssidega grammatikates. Seejuures rõhutab ta korduvalt suuri raskusi selle kindlaksmääramisel, missugused grammatilised erinevused on ikkagi täpselt tinginud ja võimaldanud missuguseid erinevusi maailmamõistmises.

Masingu käsituse järgi eksisteerivad niisiis erinevad keeletõelused, mis kõik organiseerivad ja klassifitseerivad maailma mõnevõrra erinevalt. Ta nimetab neid keeletõelusi ka koordinaatidesüsteemideks ja nendib, et „iga keelega koos on omandatud mingi psühholoogilisfilosoofiline koordinaatidesüsteem reaalsuse mahutamiseks, kirjeldamiseks ja tõlgendamiseks“.²⁷ Keel mingil viisil määravat ja kujundavat kõik inimese avaldused ja iga keel tegevat seda paratamatult erinevalt. Oluline ja huvitav on siin asjaolu, et ta ei pea erinevaid keeletõelusi üksteisele vastanduvaiks, kuid samas ei soovi erinevusi ka kuidagi alahinnata ja olematuks mõelda, mida „igemaani“ (Masingu sõna indogermaani jaoks) universalismi-kirest liigagi sageli on tehtud ja tavatsetakse endiselt teha:

„Iga keel kirjeldab maailmas liigendatud nähtuste ruumilisajalisi suhteid vähem või rohkem erineval kombel. Iga keel(kond) on erinev viis vaadelda maailma ja tõlgendada kogemusi sõnasümbolitena. Ei ole mõtet neid erinevusi redutseerida tühisteks, pole ka mõtet neid ilmingimata näpitseda ja moondata vastandlikeks. On selge, et iga erineva liigenduse lähteks on erinev ebateadlik suhtumine kogetavasse.“²⁸

²⁵ Masingu uurijatel võiks olla huvitav võrrelda Masingu hilist käsitust tema varasemate tekstidega, nagu: U. Masing. Eesti hingest. – Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt. H. Runnel (koost.). Tartu: Ilmamaa, 1993, lk. 161–164; U. Masing. Eestipärasest ristiusust. – Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt. H. Runnel (koost.). Tartu: Ilmamaa, 1993, lk. 233–243; U. Masing. Eestlase usulisi eeldusi ja nende tähendus teoloogiale. – Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt. H. Runnel (koost.). Tartu: Ilmamaa, 1993, lk. 91–109; U. Masing. Hüpoteesid eesti keele psühholoogiast. – Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt. H. Runnel (koost.). Tartu: Ilmamaa, 1993, lk. 51–55; U. Masing. Pessimismi põhjustavad nähted. – Pessimismi põhjendus. H. Runnel (koost.). Tartu: Ilmamaa, 1995, lk. 30–77.

²⁶ U. Masing. Keelest ja meelest. – U. Sutrop (toim.). Taevapõdra rahvaste meelest ehk juttu boreaalsest hoiakust. Tartu: Ilmamaa, 2004, lk. 60.

²⁷ U. Masing. Keelest ja meelest, lk. 34.

²⁸ *Ibid.*, lk. 33.

Igal keeletöelusel on omad võimalused ja piirangud, see on ühtaegu nii vangla kui ka avar silmapiir. Seejuures polevat „ükski „keeletöeluse“ objektiivne, ükski ei peegeldavat tõetruult töelust ja ükski polevat ka teisest kõrgemal või madalamal, täiuslikum või puudulikum“.²⁹ Selles paistab väljenduvat Masingu teatav „liberaaldemokraatlik“ ja antihierarhiline lähenemisviis, teatav „poliitika“ ja ideoloogiagi. Erinevate keeletöeluste vahel võib mõistagi toimuda kommunikatsioon, kuid täiesti adekvaatne ja puhas tõlge pole siiski kunagi võimalik. See meenutab muudugi Martin Heideggeri, W.V. Quine'i ja Jacques Derrida tõlketeoreetilisi eritlusi. Nüüd konkreetset soome-ugri ja indoeuroopa keelkonnad võivad siiski *paista* vastandlikena, kuid seda eelkõige just indoeurooplase vaatepunktist ja silmale (see toob kohe meelde Nietzsche), sest soomeugrilane ei mõtlevat üldsegi vastandite terminites:

„Soomeugri „keeletöelused“ on mõnelt aspektilt indogermaani „keeletöeluste“ totaalsed vastandid indogermaani seisukohalt, ehkki soomeugrilane seda olma iial ei suuda kogeda sel kombel, millel indogermaan. See paratamatult küsib „kumb on õige, kumb mitteõige?“ ja just see küsimus on soomeugrilasele sellisel puhul täiesti ja vaieldamatult mõtetu.“³⁰

Esimese indoeuroopalikkuse (ja vastavalt lääne filosoofia) karakteristikuna võibki nimetada niisiis vastandlikkust. Nii nagu Nietzsche, kirjeldab ka Masing indogermaani mõtlemist rangelt antiteetilis-dihhotoomilisena. Ta vaatlleb selle dihhotoomilisuse ühe ilmekaima näitena aristotellikku loogikat, mille kolm mõtlemiseseadust olla „leksikaalsed normid igale dihhotoomiat eeldavale keelele“.³¹ Ta tõlgendab neid printsiipe küll kohati liiga vabalt ja mitte päris korrektselt: näiteks identsusseadus ($A=A$) tähendavat seda, et iga sõna on üheainsa, reaalselt eksisteeriva eseme või nähte adekvaatne sümbol. Kuid see seadus, nii nagu seda on tavaliselt tõlgendatud, ütleb üksnes seda, et iga asi on iseendaga identne. Samas, kui me mõistame iga asja, nähtust või sõna eneseidentsena (mees on mees, tõde on tõde, armastus on armastus *etc.*), võib küll tekkida (ja teatavasti tekkiski) kujutelm, et sõnad on esemete või nähtuste adekvaatsed sümboolid. Sellel väärkujutelmal on Masingu järgi kindlad põhjused, pöördun nende juurde allpool tagasi.

Vasturääkivusseadus (ei saa korraga olla A ja mitte-A) sedastavat, et on A, ja kõik muu kogetav on täiesti lahus A-st, kusjuures igermaanikeelte eelduseks olla siin, et mitte-A on täpselt samamoodi reaalne ja identne iseendaga nagu A. Selle seadusega on traditsiooniliselt pigem silmas peetud, et ei saa olla nii, et mingi lause ühtaegu (samas tähenduses, samal ajal) kehtib ja ei kehti, s. t. et mingi lause saab korraga olla nii tõene kui ka väär. Kuid olgu Masingu tõlgendusega käesoleval juhul kuidas on, igatahes on siin tegemist kujuka näitega loogikasüsteemi ilmset dihhotoomiat, mida 20. sajandil, iseäranis selle teisel poolel, on teisedki mõtlejad erinevatest vaatenurkadest õnestanud ja küsitavaks seadnud. Välistatud kolmanda seadus (on kas A või mitte A, mingit vahepealset varianti pole) olla Masingu sõnul aga lõppjärelus: „Trihhotoomiat ei ole, kolmandat võimalust pole. Ei saagi olla seepärast, et ainuõigeks on juba täävitatud dihhotoomiline meetod! Ühtaegu see väide rõhutab identsusseadust, tõsib, et ükski pole korraga kaks (näit. Jumalik-inimlik) ega koosne vastandeist kahasse.“³²

Ta toob terve hulga teisigi näiteid seesugusest antiteetilisest mõtlemisest nii õhtumaade filosoofiast kui ka selle teoloogiast ja mütoloogiast. Kuid mis võiksid olla need indoeuroopa keelte grammatika iseärasused, mis tingivad antiteetilise mõtlemise? Nietzsche, paistab, on vastanditel põhineva mõtlemise ajuriteks subjekti ja objekti terav vastandus, s. t. grammatilise subjekti ülerõhutatus, „mina“ mõiste kui allikas olemise mõistele, millele vastandati kõik pelgalt näiv ja paistev, kuid võib-olla eelkõige just indoeuroopa keelte „nominaalsus“, nimisõnalisus, mis tekitab ettekujutuse selgelt eristuvatest asjadest ja nähtustest ning lõpuks tõelise ja näiva maailma vastanduse. Olgu siinkohal mainitud, et Nietzsche sõnutsi pole ühelgi fenomenil pelgalt üks ja ainus põhjus; kõik nähtused on tekkinud erinevate põhjuste ja asjaolude (juhusliku) põimumise tulemusena, kusjuures mis tahes põimiku ajaloolist lahtiharutamist võibki nimetada Nietzsche genealoogiaks. Masingu käsituses on aga indoeuroopaliku antiteetilisuse peamiseks põhjuseks lihtne tõsiasi, et indoeuroopa keeled jagavad asjad ja fenomenid sugudesse.³³ Teisisõnu, nad jagavad kõik reaalsuse

²⁹ *Ibid.*, lk. 62.

³⁰ *Ibid.*, lk. 140.

³¹ *Ibid.*, lk. 82.

³² *Ibid.*, lk. 83.

³³ *Ibid.*, lk. 157.

elemendid meessoos ja naissoos (muidugi on mõnes indoeuroopa keeles ka kesksugu, kuid sinna paigutati Masingu järgi need sõnad, mis hakkasid mingil viisil vastu mees- ja naissoo opositsioonile) ja nõnda lõhestavad reaalsuse kaheks, mõistavad seda vastandlike jõudude igipõlise võitlusväljana. Pealegi seksualiseerivat see reaalsuse täielikult. Ta ironiseerib seeütle, kui suurt kaalu omistavad indoeurooplased oma erinevates müütides suguosadele, ja arutleb, et Freudi ja Jungi (näiteks tema mitmed paarikud nagu animus/anima *etc.*) psühhoanalüüs oli võimalik ainult tänu indoeuroopa keeltele.³⁴ Soome-ugri keelte nimisõnadel teatavasti sugu ei ole ja seetõttu pole sugriline mõtlemine ka rangelt antiteetiline.

Teiseks indogermaanluse või indoeuroopluse oluliseks karakteristikuks Masingul on reaalsuse lahkamine olemuslikeks konstitutiivseteks elementideks ja kõikvõimalike metafüüsiliste substantside teke. Indoeuroopa keeltele olla nimelt seesmiselt omane, et nimisõnad hakkavad mingil hetkel eksisteerima metafüüsiliste substantsidena *à la* platonism. Üks selle iseärasuse lingvistilisi põhjusi on Masingu järgi tõsiasi, et indoeuroopa keeled ei erista olemise erinevaid astmeid, neil on olemise jaoks põhimõtteliselt ainult üks sõna. Vanakreeka keeles, näiteks, olnud sõnad nagu „koer“ ja „ilu“ või „voorus“ ekvivalentsed ning homoloogilised, nende olemine oli grammatiliselt üks ja seesama. Kui kuskil, nagu Platon uskus, on ideaalne ja varjatud voorus, tundunud viimasele loomulik mõelda, et kuskil peab olema ka varjatud ja ideaalne koer. Hiina ja mitmed teised keeled eristavad olemise astmeid või kraade – „puu“, näiteks, on neis keeltes hoopis erineval viisil kui abstraktsed nähtused nagu „voorus“, „ilu“ või „kurjus“.³⁵ Soome-ugri keeltes (ja Masingu järgi mitte üheski indoeuroopa keeles) on aga võimalikud mitmesugused tuletised verbist „olema“, mis kõik väljendavad „olemist“ ja olemasolu natuke teisiti, nt. ‘olelema’, ‘olesklema’, ‘olenema’, ‘olevlema’ *etc.* Mees, kes *on*, ja mees, kes *oleleb*, ei *ole* samamoodi, samal viisil, ka mitte samal määral.

Kuid veelgi olulisem (eelnevaga muidugi seotud) asjaolu Lääne filosoofia metafüüsiliste substantside tekkel on ehk see, et Masingu käsituses eelistavad indoeuroopa keeled nimisõnu verbidele.³⁶ Ta väidab, et nimisõnu verbidest olulisemaks pidavad keeled kalduvad juba loomu poolest tõlgendama maailma punktuaalse, staatilise, sünkroonilise, stabiilse, presentse, olevikulisena, luues võimaluse küsida kõige kohta „mis see on?“ „Mis see on?“ „*tí esti?*“, on teatavasti kogu õhtumaade filosoofiat rajavaks küsimuseks, igasuguse ontoloogia alus. Emmanuel Levinasi sõnusti (Levinas esitas oma mõtlemisega väljakutse kogu Lääne filosoofiale) on see küsimus totaliseeriv, s. t. loob totaliseeriva diskursuse, mis kaotab ära erinevuse, redutseerides teisesuse samasusele. Levinas oli muide Leedu juut, kelle üheks emakeeleks oli heebrea keel, üks semi keeli, mis andis tõuke ka Masingu keelerelativismile. Viimane ise kõneleb küll mõnevõrra teistmoodi ja ka teisel häälel:

„On loomulik, et „mis?“- tung ei saa piirduda kosmose setseerimisega „meespooleks“ ja „naispooleks“. Alatud teed pidi tuleb paratamatult kõndida tema enamvähem koleda lõpuni. Antiteetiline dihhotoomia oli kunagi igermaanikeelis ehk hõlbustavaks võtteks ainult, kuid kord kasutatuna ta kasvas vähiks mentaliteeti ja hõivas selle terveni. Temas kujunes käsk ja sund killustada ja lõhestada nähteid ja esemeid, et leida vastust küsimusele „mis on (=kujutab endast!) seesinane?“ [– –] On ilmne, et pole vastatav küsimus „mis on jookseb?“ ja seepärast igermaan küsib „mis on jooksmine?“ ning siis alustab laia kampaaniat analoogsete küsimuste vastamiseks, sõnade analüüsimiseks, defineerimiseks ja süstematiseerimiseks.“³⁷

Niisiis, kõige katalogiseerimine, defineerimine, süstematiseerimine ning lahkamine, iga asja või mõiste „olemuse“ ehk olemuslike karakteristikute, konstitutiivsete elementide – või, nagu Masing ise ütleb, „dharmade“ – otsimine ja sõnastamine, kõige määratlemine ja liigitamine paratamatute ja piisavate (*necessary* ja *sufficient*) omaduste kaudu ja alusel – see ollagi indogermaanluse ning kitsamalt õhtumaise filosoofia ja teaduse üheks peamiseks tunnusjooneks. Hea näitena toob ta inimese määratluse: indogermaani mõtlejad on analüüsinud inimese kümneteks instinktideks ehk tungideks, samas kui „lihtsale sugriinimesele tundub, et inimesel ei ole ESSENTIAT: inimene ei ole defineeritav üldse sünkrooniliselt, vaid ainult diakrooniliselt suunalise nähtena ehk protsessina“.³⁸

³⁴ *Ibid.*, lk. 76.

³⁵ *Ibid.*, lk. 71–73; lk. 90–91; lk. 102–104.

³⁶ *Ibid.*, lk. 104–105; lk. 108.

³⁷ *Ibid.*, lk. 81–82.

³⁸ *Ibid.*, lk. 113.

Sugrilase kogemuse järgi olla iga asi teatav sündmus-toiming, mida saab kirjeldada kord nii, kord teisiti, olenevalt vaatekohast, ja mille kohta polevat kuidagi võimalik avastada sellele seesmiselt omaseid olemuslikke karakteristikuid, seda, mis see asi „päriselt“ ja „tõeliselt“ on. Masing toob selle kohta kujuka näite: saksa sõna „fest“ olla aluseks eesti sõnale „vist“, kuid selle laenamise teel on muutunud tähendus otse vastupidiseks. Saksa keeles tähendab „fest“ midagi kindlat, „vist“ aga osutab just millelegi ebakindlale, sellele, mis võib olla nii, kuid võib olla ka teisiti.³⁹ Selline kahtlevus olla soome-ugri keeltele tervenisti omane. Indogermaani määratlemis- ja mis-see-on-tung välistanudki huvi muutumise, kulgemise, liikumise vastu. Nimisõnade loomise kergus vanakreeka keeles võimaldanud lõpuks indoeuroopa teadused, milles huvi ajaloo ja evolutsiooni vastu olid pikka aega võõrad elemendid.⁴⁰

Üheks tõestuseks selle kohta, et indoeuroopa keeled on nimisõnakesksed, toob Masing tõsiasja, et neis keelis on väga vähe lihtverbe – enamik on seal liitverbid ja seda tulevat mõista märgina, et verbid on neis üleüldse midagi sisemiselt võõrapärast.⁴¹ Soome-ugri keeltes seevastu olla (liht)verbid kesksed – liitverbid olla pigem indogermaanluse mõjud –, mistõttu paistabki soomeugrilik mõtlemine tõlgendavat reaalsust protsessina, sündmuste ja juhtumuste jadana, s. t. millegi dünaamilise ja mobiilsena. Asjaolu, et soome-ugri keeltes on palju käändeid, ei ole Masingu sõnul vastuargument, sest „denominaalseid sufikseid [on] suhteliselt vähe deverbaalsetega, päälegi on mõned denominaalsed sufiksivormid tõenäoliselt laenuid igermaani keelist (nagu eesti -nik, -lik, -s vohamine mingiks täpsustamiseks, nagu „rikas“, millest koguni „orav“ asemel „oravas“ jne.) ning seepärast tuleb sugri keeli pidada verbaalseiks [– – –]“.⁴² Nagu ülal nähtus, on Nietzsche protsessuaalne maailmavõistmine säärastelt mõistetud „sugrilikkusele“ võrdlemisi ja üllatavalt lähedal.

Kuidas on aga lood ajaga? Noor Masing peab küll tuleviku puudumist üheks eesti keele suurimaks erinevuseks võrreldes teiste keeltega,⁴³ kuid kummatigi ta sellest palju ei kõnele. Siiski on kindel, et tuleviku puudumine ei muuda Masingu järgi meie „olemist“ kuidagi staatiliseks, otse vastupidi. Vaadeldes seoseid sõnade *iga*, *igav*, *igavene*, *igerik* jne. vahel ning nendega seotud väljendusi, järeldab ta (võib-olla liiga kiiresti), et „meile ei meeldi staatilisus: igavene muutub meile igavaks või igerikuks ja tekitab igatsuse. Ei ole vist keeli ega ühtki „keeletõelust“, mis nii kategooriliselt jää(da) vastu, mis nii kategooriliselt pooldavad teisenemist ja muutumist.“⁴⁴ Mõte paistab olevat selles, et indogermaani keelte tulevik olla tegelikult aja kodustamine ja mingis mõttes ignoreerimine, s. t. tuleviku ja tulevase olevikustamine, samas kui sugrilane ei eeldavat praeguse ja tulevase vahel kestvust ega üldse midagi püsivat.⁴⁵ Meie tuleviku puudumine oleks seega radikaalseim tuleviku kui millegi täiesti ettenägematu kogemus. Mis tahes progressi-idee oleks sugrilasele seetõttu nähtavasti võõrapärane mõttekonstruktsioon.

Ja lõpuks subjekt, subjektsus. Nii nagu Nietzsche, väidab ka Masing, et lisaks nimisõnade üleüldisele substantsistumisele muutub üheks põhisubstantsiks „mina“, millele antiteetilise loogika kohaselt vastandatakse kõik muu, s. t. mitte-mina, maailm.⁴⁶ Ja sellelt aluselt saabki tekkida uusaegse filosoofia üks põhiprobleeme: mis tingimustel saab „mina“-substants tunnetada mitte-mina, millesse lõpuks kuuluvad ka teised inimesed (solipsismi probleem). Indogermaani „mina“ eraldab ennast kõigest muust olevast ja mõistab maailma oma tegutsemistandrina ja uurimisobjektina, mida tuleb valitseda, süstematiseerida, katalogiseerida, klassifitseerida. Ta mõistab ennast asjade ja sündmuste põhjuse ja põhjustajana, mitte osana neist; see toob kaasa näiteks *liberum arbitrium*’i, vaba tahte problemaatika jne. Soomeugrilasega, kelle keel on verbaalne ja ei soosi „mina“ substantsiaalseks algpõhjuseks muutumist, olla asjalood teisiti, tema ei eralda ennast maailmast. See teema on ehk Masingu essees kõige vähem välja arendatud, kuid sellegi kohta leidub võrdlemisi selgeid sedastusi:

³⁹ Eesti etümoloogiasõnaraamatu järgi pärineb meie ‘vist’ küll rootsi ‘viss’ist’, mis tähendab aga sarnaselt saksa ‘fest’ile’ midagi kindlat. Masingu loogika peab seega vett. Vt. Eesti etümoloogiasõnaraamat. I. Metsmägi, M. Sedrik, S.-E. Soosaar (koost.). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012, lk. 610.

⁴⁰ U. Masing. Keelest ja meelest, lk. 105.

⁴¹ *Ibid.*, lk. 105–106.

⁴² *Ibid.*, lk. 180.

⁴³ Vt. U. Masing. Eesti hingest, lk. 161–164.

⁴⁴ U. Masing. Keelest ja meelest, lk. 201.

⁴⁵ *Ibid.*, lk. 179.

⁴⁶ *Ibid.*, lk. 123.

„Kindlaks jääb üksnes, et sugrilasel pole kalduvust liigitada sündmusi agressioonimomendi järgi aktiivseiks ja passiivseiks, rõhutada passiivset objekti ja aktiivset subjekti. [– –] See SAEle⁴⁷ „mõistetamatu“ psüühiline hoiak avaldub üpris selgelt muidugi ka nentsi kirjanduses. Maailm pole lauludes ja juttudes sangarile tegutsemistandreks primaarselt, ta on tervenisti, viimse piisiasjani, midagi „salapärast“ nagu lapsele ka inimese lähimas ümbruses. Õigupoolest on kõik toimingud kuidagi lubamatud imed, inimeste teod samuti nagu teiste „asjade“.“⁴⁸

Soomeugrilane niisiis ei paista mõistvat ennast maailma isandana, vaid võib-olla ainult väikse lenduva kübemena teiste kübemetes seas. Kui seda mõtet edasi arendada, jõuaksime muidugi võrdlemisi kiiresti traditsioonilisest fundamentaalselt teistsuguse inimese ja „subjektiivsuse“ käsituse juurde. „Mina“, „ego“ või „inimsubjekt“ poleks midagi absoluutselt autonoomset ja suveräänset, kes kaalutleb, otsustab ja viib ellu tegusid, nagu seda on mõistetud õhtumaade diskursuses, vaid pigem ehk – või ühtlasi ka – midagi „passiivset“, kellele sündmused ja teod juhtuvad, keda nad üllatavad ja vapustavad ja transformeerivad. Mitmed 20. sajandi mõtlejad on välja arendanud just sellelaadse „subjekti“-käsituse, eelkõige muidugi Levinas ja Derrida ja mõned nende õpilased, kuid kompaktsel kujul leiame selle juba Nietzsche. See aga muidugi ei tähenda, nagu poleks mingit erinevust selle vahel, kui „mulle midagi tehakse“, ja kui „mina midagi teen“. Teatavas piires on see vahetegemine vajalik ja vältimatugi.

Huvitav on ehk see, et oma arutelu kokkuvõttes või „kompendiumis“ (alles seal!) teeb Masing juba mainitud varjatud viite Nietzsche teosele „Sealpool head ja kurja“, milles leidub mõttekäik uurali-altai keelte kohta ja milles seatakse jõuliselt kahtluse alla kogu õhtumaine metafüüsika ja moraal, eeskätt just selle antiteetilisus ja dihhotoomia. Mil määral ikkagi oli sugrilane Masing mõjutatud indogermaan Nietzsche? Igatahes sõnab Masing nõnda:

„Selle arutluse kokkuvõtteks ja tulemuseks ilmneb paratamatult, mu meelest, et sugrilasele on keske tähendusega maailma kvaliteedid ja nende kõik võimalikud või kujuteldavad astmed. Neid ei saa iial sedastada kontradiktoorse oponentsioonidena. Igal nähtel – kvaliteetide kimbu avaldusel – on üpris palju aspekte (seepärast oleks „taliteet“ sobivam terminiks) ning on enam-vähem lootusetu suuta kogeda kõiki või neid järjestada mingi printsibi põhjal selgelt erinevaina. [– –] Ei ole tunnetuslikku tähtsust mis tahes nähte analüüsimisel „ürgseiks konstitueerivaiks elementideks“, ehkki säärane toiming võib olla tulus igapäevase elu korraldamisel. [– –] Sae tavatseb säärasele, näiliselt fenomenalistlikule mentaliteedile heita ette, et see on ju olult amoraalne, koguni antimoraalne, sest ei pea oluliseks jaotatavust „hääks“ ja „pahaks“. Kõik, mis „jenseits vom Gut und Böse“ nägu, on kõlbmatu korraldiku ühiskonda, sest see eeldab „gut“ reaalselt olemasolu ning taotleb seda ja võitleb, ilmingimata võitleb, tema antiteesi vastu.“⁴⁹

Küllap vist pole tarvis siinkohal enam mainida, et Nietzsche süüdistati ja süüdistatakse senijani nii antimoralismis, amoralismis, immoralismis kui ka üldisemalt kõikide traditsiooniliste väärtuste kokkulangemise esilekutsumises ehk aktiivses *nihilismis*. Kas nihilism kui seniste väärtuste vääritudumine, kui õhtumaade haigus *par excellence* polegi ehk muud kui indeoeuroopa keelte grammatika loogiline tagajärg? Midagi, mida soomeugrilane on indogermaanidelt kunstlikult ja moehulluses üle võtnud, kuid mida ta omaenese õnneks kunagi päriselt tunnetada ja mõista ei suuda? Ja kas on lood lõpuks samamoodi kõikide teiste -ismidega?

IV

Indogermaan Friedrich Nietzsche ja soomeugrilane Uku Masing jõuavad üle põhjatuma keelkondade kuristikku lähedase – paiguti ligilähedase – maailmamõistmiseni⁵⁰. On selge, et nii Nietzsche kui ka Masingul oli võrdlemisi eriline suhe keelde – esimene sisenes filosoofiasse otsekuu väljast-

⁴⁷ SAE all peab Masing silmas „Standard Average Europeani“, vt. selle kohta lähemalt U. Masing. Taevapõdra rahvaste meelest ehk juttu boreaalsest hoiakust, lk. 239–244.

⁴⁸ U. Masing. Keelest ja meelest, lk. 177.

⁴⁹ *Ibid.*, lk. 169–170.

⁵⁰ Siinkohal on muidugi paslik mainida, et mingites muudes küsimustes tuleks nähtavale ka suured, tõenäoliselt ületamatud erinevused.

poolt, klassikalise filoloogina, ning teise keelegeenius on siinmail laialt tuntud (väidetavalt oskas ta umbes 60 keelt). Mõlemad viljelesid seejuures mitmeid eri žanre, kirjutasid nii luuletusi kui ka teaduslik-filosoofilisi traktaate. Kõik see seletab osaliselt tähelepanu, mida nad omistavad keelele ja grammatika rollile maailma tõlgendamisel ja mõtlemise struktureerimisel. Kuid mida ütleb see kattumine kahte erinevasse keelkonda kuuluva mõtleja mõtlemises lingvistilise relativismi kui filosoofilise positsiooni kohta? Keelerelativismi võib jagada jämedalt ja nüansitult tugevaks ja nõrgaks. Tugev keelerelativism ütleb, et keel determineerib mõtlemise täielikult, s. t. viisil, et keele grammatilised iseärasused määravad ära selle, kas mingi mõte on keelekõnelejale ülepea kuidagi mõeldav või ei ole seda üldse mitte.⁵¹ Kui see oleks nõnda, tähendaks see mõistagi tõlkimise absoluutset problematiseerimist. Kui selline tugev keeledeterminism oleks usutav ja tõepärane, kas oleks Nietzsche indogermaanina suutnud õõnestada indogermaanlust seestpoolt ja mõelda nagu sugrilase Masingu järgi mõtleb soomeugrilane? Ja kas mõtleb Nietzsche üleüldse kui soomeugrilane või on ehk hoopis nii, et Masing, hoolimata oma intentsioonidest, viljeleb ikkagi mingisugust nietzscheaanlikku indogermaanlust? Kanoonilisest, tõsi küll, vägagi erinevat?

Muidugi ei esinda ei Nietzsche ega Masing (ja nähtavasti mitte ka Sapir või Whorf⁵²) keelerelativismi nii tugevat varianti. Nende käsituses mingite keelkondade grammatilised iseärasused kindlasti soosivad teatud liiki mõtlemist, kuid keele enesekriitika kaudu ja võrdlemisel teiste keeltega ei ole mingid teist liiki mõtlemised välistatud ja võimatud. Kuid distantsti on tarvis. Pole juhus, et keelerelativism sünnib võrdleva keeleteadusega umbes samal ajal. Pole ilmselt ka juhuse, et mitmetel õhtumaise metafüüsika (s. t. indogermaanluse) teravaimatel kriitikutel oli kas eriline, s. t. distantseeriv suhe keelde või pärinesid nad kuskilt ääremaalt ja äärealalt (Nietzsche sisenes filosoofiasse filoloogina, Derrida oli Alžeeria, Levinas Leedu juut jne).

Kattumised Nietzsche ja Masingu mõtlemistes ei seletu niisiis mõistagi keelerelativistlikult, s. t. nad ei kõnelnud samu keeli, isegi mitte samasse keelkonda kuuluvaid keeli. Teiste asjaolude kõrval (nt. võimalik otsene mõju) seletuvad need pigem teatava ajastuvaimuga, *l'air du temps*'iga, mis muidugi ei hakanud külge kõigile, vaid eelkõige neile, kellel olid selleks teatavad nimetatud eelsoodumused, teatud ajaloolis-filoloogiline ettevalmistus. Keelerelativism on selles mõttes „diskursus“, kuid mida see tähendab? *Ühelt poolt* on Masingu käsitus kindlasti osa mingist laiemast diskursiivsest nihkest ehk eelkõige 20. sajandil väga võimsalt esile kerkinud õhtumaise metafüüsika kriitikast (nt. Nietzschel, Heideggeril, Levinasil, Derridal *etc.*). See tähendab, et tema keelerelativism ei ole „puhas“ – see ei lähtu *puhtalt* soome-ugri keelte lingvistilis-filosoofilisest analüüsist. See on suuresti kantud laiemast, *ka indoeuroopa keeltes toimuvast* diskursiivsest pöördest. Ja see omakorda näitab, kui läbitungiv mis tahes diskursus olla võib. Kuid *teiselt poolt* – ja see on võrdlemisi oluline – *ei tähenda* see, et sellega on keelerelativism üldisemalt ning Masingu indogermaanluse ning soomeugriluse käsitus kitsamalt kuidagi *kummutatud*. Tema eritlused pole puhtad (millised on?), kuid nad võivad siiski olla suuremal või väiksemal määral tõepärased ja kaitstavad. Masingu järgi oleks tüüpiline indogermaanlus uskuda, et kui midagi pole täiesti puhas ja neitsilik, siis see on lõpuni määratud, rikutud, kõlbmatu; või kui midagi pole täiesti „objektiivne“, siis peab see olema lõpuni „subjektiivne“ ja väär. Mis tahes uurimus mis tahes distsipliinis asetub alati mingisse konteksti ja diskursusesse, ning siit töö alles algab.

Keelerelativism on niisiis diskursus, mille tugev deterministlik vorm pole ehk kuigi veenev (see peaks ilmnema sellestki artiklist), kuid mille nõrgema vormi *tõe-pära* on ka mitmed empiirilised uurimistööd viimase mõne kümnendi jooksul kinnitanud. Pärast keelerelativismi mõneti ebakriitilist omaksvõttu 1950. aastatel jõudsid teadlased järgnevatel kümnenditel – eelkõige erinevate keelte värvide sõnavara uurides – võrdlemisi suurele üksmeelele, et keelerelativism ei pea siiski paika, s. t. on väär.⁵³ Uuem uurimistöö alates umbes 1990. aastatest, mis ei keskendu enam kitsalt sõnavarale, vaid keelte struktuurile ja grammatikale tervikuna, on lingvistilist relativismi pigem

⁵¹ Vt. J. Penn. *Linguistic Relativity versus Innate Ideas: The Origins of the Sapir-Whorf Hypothesis in German Thought*. Paris: Mouton, 1972. – Väga tugev vorm läheb koguni nii kaugele, et väidab, et keele tüpoloogilised karakteristikud määravad ühtlasi ära seda keelt kõnelevate inimeste kogu kultuuri, näiteks nii, et flektiivne keel tingib jahindusliku kogukonna, aglutinatiivne karjakasvatusliku jne.

⁵² W. Beek. *Linguistic Relativism*.

⁵³ Vt. nt. B. Berlin, P. Kay. *Basic Color Terms: Their universality and evolution*. Berkeley: University of California Press, 1969; E. R. Heider. *Universals in color naming and memory*. – *Journal of Experimental Psychology*, vol. 93, 1972, lk. 10–20.

kinnitanud.⁵⁴ Kui keelerelativismi teatud vormid on seega tõepärased ja veenvad, kui Nietzsche ja Masingul on õigus, et soomeugrilane kalduks mõistma ja kirjeldama maailma oma keelest lähtuvalt mõnevõrra teistmoodi kui indoeurooplane, siis omandaks õhtumaade teaduse matkimine, selle reeglite paiguti võib-olla loomuvastane ülevõtmine *iga hinna eest* omamoodi kummalise varjundi.⁵⁵ Rahvusvahelisel teadusmaastikul mõistagi tuleb osaleda, samuti on selge, et soomeugrilane saab selles osaleda ja on seda seni teinud väga edukalt, kuid võib-olla oleks meil maailmale samavõrra pakkuda või miks mitte rohkemgi, kui me ühtlasi arendaks välja (ja tutvustaks teistelegi), nagu Uku Masing on ju suuresti teinud, soomeugriliku maailmatõlgitsuse. Kas ei rikastaks see võimalike koguperspektiivide hulka, millelt maailm inimolemisele avaneb? Sest võib-olla ongi nii, et soomeugrilane ei *kaldub* mõtlema vastandite, absoluutsuste, tõesuse ja väärsuse terminites, võib-olla *kaldub* soomeugrilane olema indoeurooplasest terasem üleminekute ja vahede suhtes, mistõttu tal on keeruline millegi kohta kindlalt sedastada, et see on nii või naa, tõene või väär, hea või kuri? Loomulikult võivad sellega kaasneda ka tõsised piirangud. Võib oletada, et olemisviis, mis „paneab asjad kindlalt paika“, ei saa olla niisama lihtsalt lepitatav olemisviisiga, mis kaldub asju ja nähtusi kohates lausuma „võib-olla“, „võimalik, et see on nii“, „tõepoolest ehk?“. Jätkem viimane sõna siin Masingule: „Sugrilane ei tea õigupoolest midagi kindlat ega kindlalt. Et keegi „vististi“ tuleb, et midagi „fest“ järgneb, on ikkagi „ehk“, ei ole „kindlasti“. Ja „paratamatus“ on vaid see, kuhu inimene ei saa oma võima/võimu ja väe vähesuse pärast midagi „parata“, ei midagi „parandada“.“⁵⁶

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liidu Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute tippkeskus), ning see on seotud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimistoetusega IUT20-5.

⁵⁴ Vt. J. A. Lucy. Grammatical Categories and Cognition: A Case Study of the Linguistic Relativity Hypothesis. New York: Cambridge University Press, 1992; L. Boroditsky. Does Language Shape Thought?: Mandarin and English Speakers' Conception of Time. – Cognitive Psychology, No. 43, 2001, lk. 1–22; S. C. Levinson. Space in Language and Cognition: Explorations in Cognitive Diversity. Cambridge: Cambridge University Press, 2003; W. Beek. Linguistic Relativism.

⁵⁵ Vrd. M. Lepajõe. Takistused täpsete sõnade leidmise teel. – Postimees, 5. juuli 2019.

⁵⁶ U. Masing. Keelest ja meelest, lk. 210.